

حمام‌های سنتی ایران

با رویکرد حمام‌های محلی

فردین طهماسبی¹

چکیده

حمام‌ها در مقیاس شهری همواره حائز اهمیت بودند. به دلیل این‌که هم محل نظافت و پاکیزگی بودند (که با دین نیز پیوند دارد) و هم آن‌که غالباً در هر شهر تنها یک حمام ساخته می‌شد که ناخودآگاه اهمیت بنا را افزون می‌کرد. شناخت حمام‌ها و جزئیات آن‌ها جهت حفظ تجربیاتی که در پس آن نهفته، شناخت ابعادی از بافت اجتماعی جوامع قدیم، تکنولوژی‌ها و ظرافت‌های آن سودمند می‌باشد. در این نوشتار با بررسی پژوهش‌های پیشین انجام شده و نیز مشاهدات شخصی نگارندگان، مواردی نظیر جنبه‌های مختلف حمام‌ها از لحاظ اجتماعی، آداب و رسوم، اجزای مختلف حمام و مکانیزم‌های روشنایی، گرما، تامین آب مورد مطالعه قرار گرفتند.

کلیدواژه: حمام‌های سنتی، گرمابه، خزینه، تون، بینه

1 - دانشجوی کارشناسی معماری دانشگاه هنر تهران، استان تهران،
شهر تهران

Email: fardin_tahmasebi@yahoo.com

مقدمه

آب، عنصری است که به دلیل آن که همیشه سخت و از طرق ناهموار استحصال شده، مورد توجه و حائز اهمیت بوده است. حدود هشتاد درصد اراضی کشور، از دسترسی مستقیم به آب های سطحی محروم هستند و به طور کلی نیز شصت درصد بارش های جوی پیش از پیوستن به آب های زیرزمینی تبخیر می شود.² با دانستن این ارقام و در نظر گرفتن تکنولوژی های پیشینیان، درک این میزان احترام به آب و ممانعت از آلودگی آن در سبک زندگی شان قابل درک است. در آب انبارهای شهری که محل اصلی نگهداری آب برای مصرف کلیه ساکنین بوده، می بینیم که مراقبت از آب تا چه اندازه جدی بوده به نحوی که چند نفر، وظیفه مراقبت از مخزن آب انبار و مجرای حرکت آب در بارندگی ها را داشتند تا پیوسته از آلودگی حفظ شود. همین طور برای استفاده از آب رودخانه ها و آب های جاری، با ایجاد انشعاب فرعی از رودخانه و قطع ارتباط آن با رودخانه ی اصلی تلاش می شد تا کوچک ترین آلودگی ای وارد رودخانه نشود. یا در برخی شهرها نظیر سیرجان نیز مشاهده می شود که برای تامین آب منازل، نهر آب طبیعی از خانه ی همه اهالی عبور می کرده و اهالی از آن طریق تامین آب می کردند. در این موارد، همه ی شهروندان برای استفاده از آب، به میزان نیاز، به وسیله ظرف از آب جاری برمی داشتند و ابتدا با آب تماس مستقیم نداشتند.³ این مسئله در مورد آب انبارها و شیوه دسترسی به آب آن ها بوسیله پاشیر نیز صادق است.⁴ هم چنین در وصف اهمیت آب، می بینیم که در رخدادهایی نظیر تکمیل ذخائر یخچال ها، مراسم و جشن هایی در شهرهای مختلف برگزار می شده.

از جمله ی شاخص های این احترامات، مقننیا و چاه کنانی هستند که در گذشته علی رغم دست مزد اندک به حفاری مشغول می شدند و گاه تا بیش از یک سال صرف حفر یک رشته قنات می کردند. هم چنین در مواردی می بینیم که ذخیره ی آبی مانند چاه و قنات به عنوان مایملک افراد تلقی شده و گاه نیز آن ها را وقف می نمودند.⁵ از جمله ی دیگر نشانه های این اهمیت بخشی ها می توان به حمام های عمومی و گرمابه های شهر و روستا اشاره کرد که در آن آداب و آیین مختلف و مفصلی را شاهد هستیم.

برخلاف تصور عمومی، گرمابه به معنای آب گرم نیست. بلکه «آبه» به معنای محل و کالبد ساختمان است. کمالین که ترکیباتی نظیر «سردابه» و «گورابه» نیز از آن مشتق شده‌اند. بنابراین گرمابه را می‌توان به معنای «ساختمان گرم» دانست.⁶

جنبه‌ی اجتماعی حمام‌ها

حمام‌ها جزء بناهای شاخص شهر هستند. اغلب در شهرها سعی می‌کردند برای آقایان و بانوان دو حمام مجزا ساخته شود و حتی راه دسترسی آن‌ها نیز از یک‌دیگر جدا بودند. در برخی شهرهای کوچک یا روستاها که تنها یک حمام ساخته می‌شده، در برخی روزها مردان و در روزهای دیگر زنان از آن استفاده می‌کردند.

در حمام‌های عمومی که کم و بیش در شهر پیدا می‌شوند دیگر از خزینه استفاده نشده و از زمانی که دوش وارد ایران شد، حمام‌ها به حالت نمره درآمدند و دیگر از خزینه و متعلقاتش خبری نبود.⁷

همان‌گونه که ذکر شد آداب اجتماعی نیز در حمام‌ها دیده می‌شدند. یکی از آن آداب این بود که هر کس وارد حمام می‌شد، برای اظهار ادب و تواضع نسبت به افراد بزرگ‌تر که در صحن حمام نشسته‌اند و مشغول کیسه‌کشی و صابون زدن بودند، یک سطل یا طاس بزرگ آب گرم از خزینه حمام برمی‌داشت و بر سر آن بزرگ‌تر می‌ریخت. البته این عمل به تعداد افراد بزرگ و قابل احترام که در صحن حمام نشسته بودند تکرار می‌شد؛ و تازه‌وارد وظیفه خود می‌دانست که بر سر یکایک آنان با رعایت تقدم و تأخر، آب گرم بریزد. هم‌چنین مراسم‌های مهمی نظیر حنابندان، حمام عروسی، زایمان و... نیز در این مکان‌ها انجام می‌شد که خود حاکی از پیوند آن با زندگی مردم است.⁸

اهمیت حمام‌ها تا جایی است که بعضا متولیان ساخت آن، اهالی خیر یک شهر بودند. یعنی نظیر قنات‌ها و چاه‌ها که پیشتر ذکر شد، شاهد ساخت حمام‌ها بصورت وقفی هستیم. در پاره‌ای از موارد، نیز می‌بینیم که درآمد حمام‌ها به مخارج مسجد اختصاص می‌یافت.⁹

8- پیرنیا، 1386، صفحه 201

9 - قبادیان، 1392، صفحه 274

6 - پیرنیا، 1386، صفحه 197

7 - نگارنده، خود دو نمونه از این حمام‌های عمومی فعال را در میدان بهارستان تهران مشاهده کرده که البته فاقد سیستم سنتی خزینه هستند.

اجزای مختلف حمام

حمام‌ها دارای فضاهای مختلفی با ارتباط خطی هستند. اغلب شیوه توالی و چیدمان این حمام‌ها به صورتی است که کاربر، ابتدا وارد فضای نیمه گرم و مرطوب شده و سپس با پشت‌سرگذاشتن فضاهایی با کاربری‌های دیگر که به نوعی شرایط اعتدال هوا را برایش فراهم می‌کنند، به فضای بسیار گرم و مرطوب وارد می‌شود.

شیوه‌ی ورود به این شکل بوده که مشتری پس از ورود به فضای حمام و عبور از هشتی‌ها، وارد «بینه» حمام می‌شدند. این فضا برای رختکن در نظر گرفته شده. دورتادور آن سکویی است برای قرار دادن وسایل و توشه‌ی لباس‌ها. در این فضا مشتریان لنگ به تن می‌کردند و برای رفتن به فضای بعدی آماده می‌شدند.

پس از عبور از بینه، از طریق دالانی به نام میان‌در وارد گرم‌خانه می‌شدند. در برخی حمام‌ها فضای بینه تنها برای گذاشتن کفشها و فضایی دیگر برای البسه در نظر گرفته شده که در این صورت به آن فضای ثانویه، «سربینه» می‌گویند. همچنین در برخی موارد قسمت بینه، مابین سربینه و گرم‌خانه قرار دارد و ارتباط آنها رفت و برگشتی است.¹⁰

در برخی حمام‌ها، انشعاباتی از فضای میان می‌گرفتند. این انشعابات معمولا به سمت آبریزگاه¹¹، اتاق نظافت (نظافت بدن) و نیز اتاقی برای حجامت و حنابندی راه داشتند. علی‌ای حال پس از گذر از «میان‌در» به قسمت گرم‌خانه حمام می‌رسیم. ارتفاع ورودی این بخش، کوتاه است تا مانع عبور هوای گرم به بیرون شود.¹²

شایان ذکر است که معمولا مشتریان پیش از ورود به قسمت گرم‌خانه و شستشوی بدن، وارد خزینه می‌شدند تا بدنشان خیس شود و نیز پس از شستشوی بدن، مجددا وارد خزینه می‌شدند. با این وصف، می‌بینیم که سعی می‌شده تا از آلودگی آب خزینه جلوگیری کنند. شایان ذکر است که گرم‌خانه در کل مجموعه‌ایست از خزینه‌ها) و محلی برای کیسه‌کشی. بخش‌هایی هم بعضا متناسب با مقیاس حمام و سطح کاربری آن به گرم‌خانه اضافه یا کم می‌شد.

برخی حمام‌ها برای اعیان حوضی جداگانه بنام «دستک» داشتند. اشخاص بزرگ منصب حق استفاده از دستک داشتند. آنها با نشستن بر لب حوضچه، با دست یا با ظرفی اقدام به ریختن آب بر بدن خود می‌کنند.¹³

12- قبادیان، 1392، صفحه 276

13- پیرنیا، 1386، صفحه 199

10- قبادیان، 1392، صفحه 276

11- آبریزگاه در صورت وجود، با راهرویی نسبتا طولانی به میان‌در متصل می‌شود. (پیرنیا، 1386،

صفحه 198)

پس از عمل شست و شو و آبکشی در خزینه، از همان مسیری که آمده بودند اقدام به بازگشت می کردند. در میان راه حوضچه ای کوچک قرار داشت که یا به آب جاری متصل بود، یا آب با مواد ضد عفونی کننده در آن می ریختند تا افراد پیش از ورود و خروج پای خود را در آن قرار دهند.¹⁴

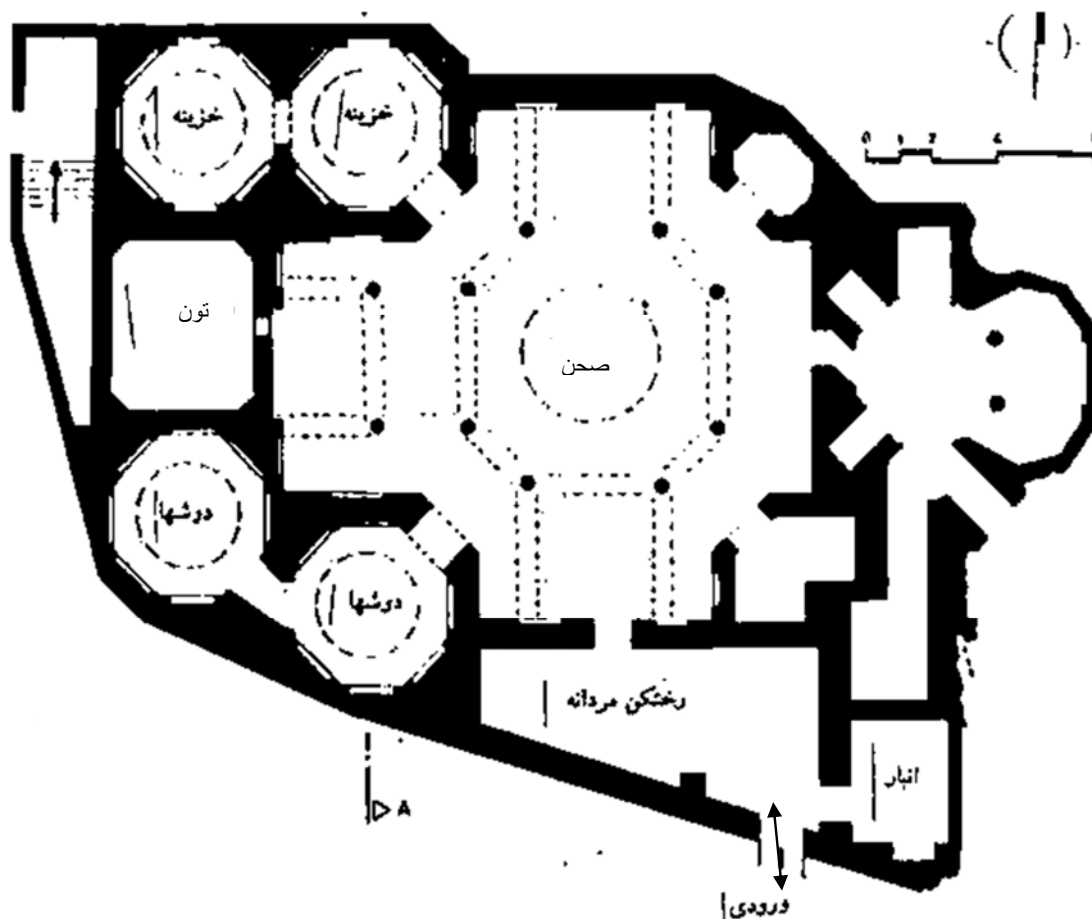
و اما در حمام های سلطنتی حوض هایی نیز قرار می دادند که ابعاد محدودی داشت و به نام «چهارحوض» شناخته می شدند. این حوض ها شنای مخصوص خودشان (شنای چهارحوضی) را داشتند.

البته فضاهایی که در این گزارش ذکر شدند شامل تقریباً تمام آن چیزی است که در منابع رسمی موجود است و بدیهی است که در برخی حمام ها که ابعاد کوچکی دارند، تمام این بخش ها گنجانده نشده اند و بسیار مختصرتر از این هستند.¹⁵

برای آشنایی بیشتر با کاربری های مذکور، به ذکر نمونه ای از حمام های محلی می پردازیم. در انتهای گزارش نیز موارد بیشتری مورد بررسی قرار می گیرند.

پلان زیر مربوط به حمام گلشن لاهیجان است. این حمام در مقیاس محلی کار می کند و فاقد مقیاس شاهانه است. ظاهراً بر اثر بازسازی های متاخر قدری در پلان مجموعه تغییرات رخ داده. در این پلان، قسمت ورودی با پیکان مشخص شده است. این ورودی پس از عبور از رختکن به صحن اصلی می رسد که هم به خزینه راه دارد و هم به دوش ها. احتمال نگارنده آنست که قسمت تحت عنوان «دوش ها» پیش از این برای حجامت یا تنظیف استفاده می شده. هم چنین زائده ای دوزنقه ای که در سمت چپ پلان می بینیم مسیر دسترسی به تون حمام است که کف خزینه را گرم می کرده. احتمال قوی آنست که در گذشته از مجرای سمت شرقی به عنوان ورودی استفاده می کردند. چرا که جهت گیری آن نسبت به صحن، منطقی تر و قابل قبول تر است. در آن شرایط می توان فضای بالای ورودی را بینه ی حمام دانست. هرچند که وضع کنونی منطبق با حالت نخست است.

15- در همین رابطه، نگارندگان در روستای گلپرد طالقان، حمام خرابه ای را برداشت کردند که تنها بینه و خزینه و یک حوض کوچک داشت

گرمایش

کانون آتش لازم برای گرمایش، «تون» نام دارد که غالباً در زیر حمام قرار داشته. برای گرم کردن آب، دیگ‌هایی با آلیاژ مقاوم شامل مس، قلع، سرب و ... می‌ساختند و درمحل خود با استفاده از ترکیب ساروج، با پنبه و چوب تراشه و نیز چربی حیوانی می‌چسباندند. لازم به ذکر است که تون حمام به گذر عمومی راه داشته و برای تامین سوخت، از خارج از فضای حمام اقدام می‌کردند. علت آن‌هم مشخصاً اجتناب از نفوذ گازهای سمی حاصل سوختن، به داخل حمام بوده.¹⁶ و¹⁷ از محل تون، گربه‌روهایی زیر حمام قرار داشته که وظیفه گرم کردن حمام، به‌عهده این گربه‌روها بوده است.

سفر باستان‌شناسی به شوش آمده بود، شرح مختصری از حمام مظفرالملک دزفول می‌آورد. وی به اختصار فضاهای حمام را منطبق با جزییاتی که ذکر

16- پیرنیا، 1386، صفحه 200

17- جناب قبادیان در کتاب خود از سفرنامه مادام ژان دیولافوا (Madame Jean Dieulafoy) که برای

ابعاد آن‌ها در حدی است که یک انسان نشسته بتواند داخلش حرکت. چرا که غبارروبی و دوده‌زدایی این مجاری، عملی بود که هر از چند گاهی انجام می‌شد.^{18 و 19} تون در زیر خزینه قرار داشته و یا با گربه‌روهایی کوتاه به خزینه متصل بوده. بر روی مجرای کف یا حفره‌ی تون، صفحه‌ای مسی به نام «تین» می‌گذاشتند که آب‌بندی شده و مانع نفوذ آب به داخل می‌شد.

استقرار

حمام‌ها برای تامین عایق حرارتی، و جلوگیری از سرد شدن داخل، در بیش‌تر موارد در دل زمین قرار دارند. این امر علاوه بر حفظ حرارت داخل و پایداری در برابر زلزله، باعث می‌شده تا تامین آب برای آن راحت‌تر باشد.²⁰

تامین آب

حمام‌ها برای تامین آب اغلب از چاه یا قنات بهره می‌گیرند. آب از داخل چاه به وسیله حیوان یا انسان استخراج شده و سپس وارد یک حوض بزرگ‌تر می‌شود. سپس با تنبوشه به خزینه می‌ریزد. آب خزینه نیز برای شست‌وشو، بسته

18- قبادیان، 1392، صفحه 281

19- شایان ذکر است که جناب پیرنیا نقل کرده‌اند که بعدها با استفاده از گازوییل به‌عنوان سوخت، به‌جای بوته و سرگین، عده‌ی زیادی هنگام دوده‌زدایی کشته شده‌اند.

20- قبادیان، 1392، صفحه 284

شد تشریح می‌کند و به شیوه‌ای موکد و شاید هم اغراق آمیز، به توصیف نشاط ناشی از استحمام در این فضا می‌پردازد. در ادامه به بروز خفگی برای یکی از همراهانش اشاره می‌کند. گویی آن شخص بر اثر ورود و خروج مکرر بین فضای بینه و گرم‌خانه دچار مشکل تنفسی شده بود که البته با تلاش‌های همراهانش به هوش می‌آید.

به میان ارزشمندی بنای حمام، در فواصل زمانی چند روز تا بعضاً چند هفته یک بار تعویض می‌شود. این عمل توسط بوق مخصوص و آویختن لنگ به اطراف ورودی حمام به اطلاع سایرین می‌رسد.²¹

روشنایی

برای روشنایی حمام، از «جام‌خانه‌ها» استفاده می‌شود. جام‌خانه عبارت است از تکه‌های شیشه که در ملاتی چسبیده از گل رس، پشم شتر و روغن برزک تشکیل می‌شده. این ملات مومینه رفتاری مشابه ماستیک امروزی دارد. تعداد و ابعاد این جام‌ها به وسعت محل پوشش و میزان نور بستگی دارد.²²

مصالح

در ساخت حمام‌ها نظیر سایر ساختمان‌های ایران قدیم، از مصالح در دسترس استفاده شده است ولی به دوام و مرغوبیت آن توجه تام می‌کردند. به‌عنوان مثال در اقلیم کوهستانی از سنگ برای ساخت دیوارها و از چوب و کاه‌گل برای پوشش سقف استفاده می‌شده. در اقلیم‌های شمال کشور، بام را با سفال یا با کاه‌گل (به‌منظور حفاظت در برابر

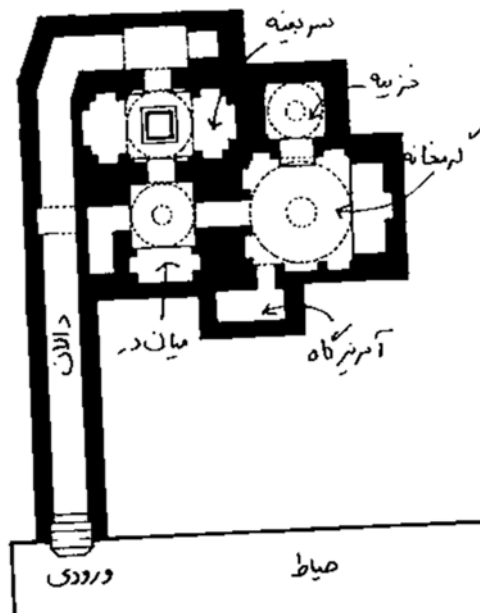
21- همت دانشجویان، متاخر ساخته شده بود به همین شیوه با جام‌خانه بنا شده. «جام‌خانه» در برخی منابع «گلجام» نیز نامیده می‌شود.

22- همان، صفحه 288
22 - شایان ذکر است که نگارنده در طی سفر به شهر یزد، در دانشکده معماری و هنر این شهر، مشاهده کرد که سقف فضای کتابخانه که گویا به

رطوبت) پوشش می‌دادند. در اقلیم‌های مرکزی نیز مانند سایر بناها از شکل‌های مختلف خاک (خشت یا آجر) استفاده می‌شده. شایان ذکر است که در حمام‌های مجلل، دیوارها بعضاً کاشی‌کاری شده و زیر طاق‌ها را آهک‌بری می‌کردند.²³ از ملات‌های مهم برای استفاده، ملاتی است که برای آب‌بندی درزها و کناره‌های خزینه و نیز کناره‌ی تیان (صفحه مسی که روی تون قرار می‌گیرد) استفاده می‌شود. این ملات در بین اغلب بنایان و معماران به‌صورت سری و مخفی باقی می‌ماند و هر معمار شیوه‌ی مختص خودش را داشت.²⁴

نمونه‌های موجود

حال برای بررسی بیشتر موارد بررسی شده در گزارش، به ذکر نمونه‌های بیشتری از حمام‌ها می‌پردازیم. در پلان زیر که مربوط به یک حمام خصوصی در یزد است، ورودی از طریق دالان طولانی (و احتمالاً کم ارتفاع) رخ می‌دهد و مشتری را به بینه هدایت می‌کند. فضای میان‌در که نقش حائل بین فضای گرم و بسیار گرم را دارد و نیز اتاقی برای تنظیف پس از بینه دیده می‌شوند. هم‌چنین فضای گرم‌خانه که شامل خزینه و شست‌وشو می‌باشد. در این نمونه، آبریزگاه به‌جای میان‌در به خود گرم‌خانه متصل است و سعی شده از ارتباط نزدیک آن جلوگیری شود.

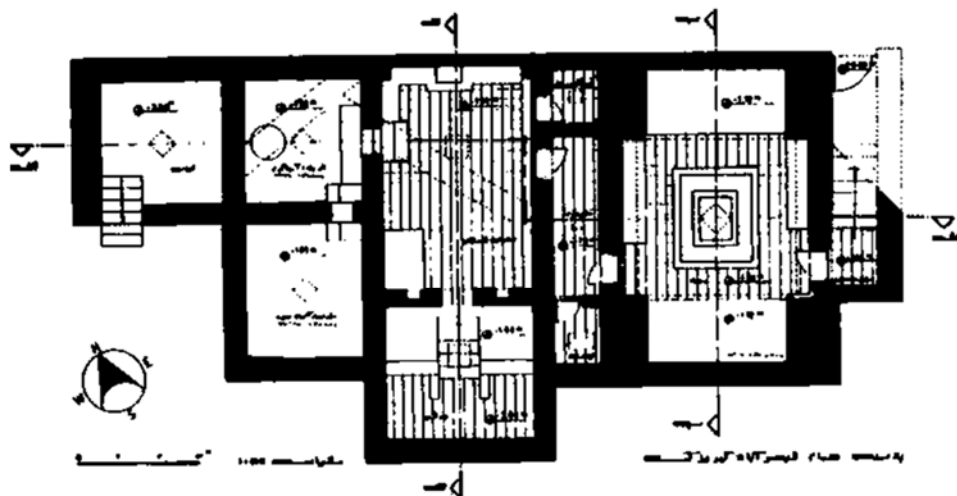

سفیده تخم مرغ، آهک، رس، خاکستر، موی بز. این ملات در آب بندی تیان استفاده می‌شود. سپس خزینه پر آب می‌شود و بعد در زیر آب این ملات را لابه‌لای درزهای تیان قرار می‌دهند.

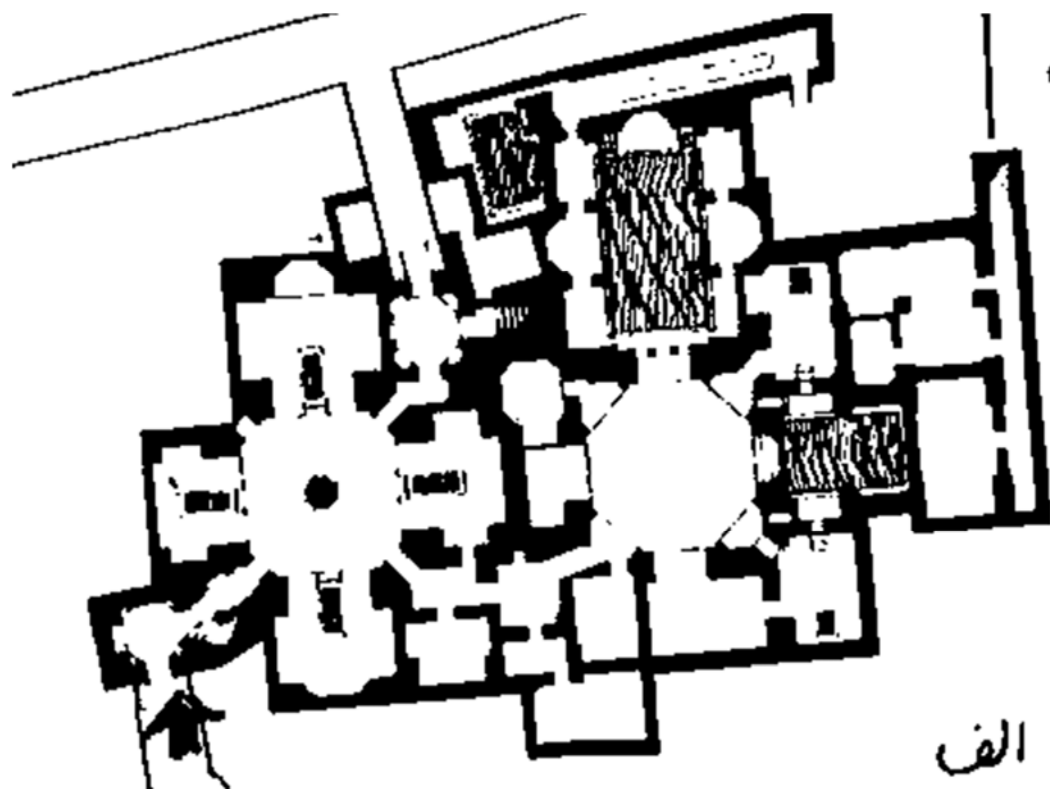
23- قبادیان، 1392، صفحه 294

24- همان، جناب قبادیان در کتاب خود، ملاتی را ذکر می‌کنند که از یک بنای محلی همدان شنیده‌اند. ترکیبات این ملات عبارت است از

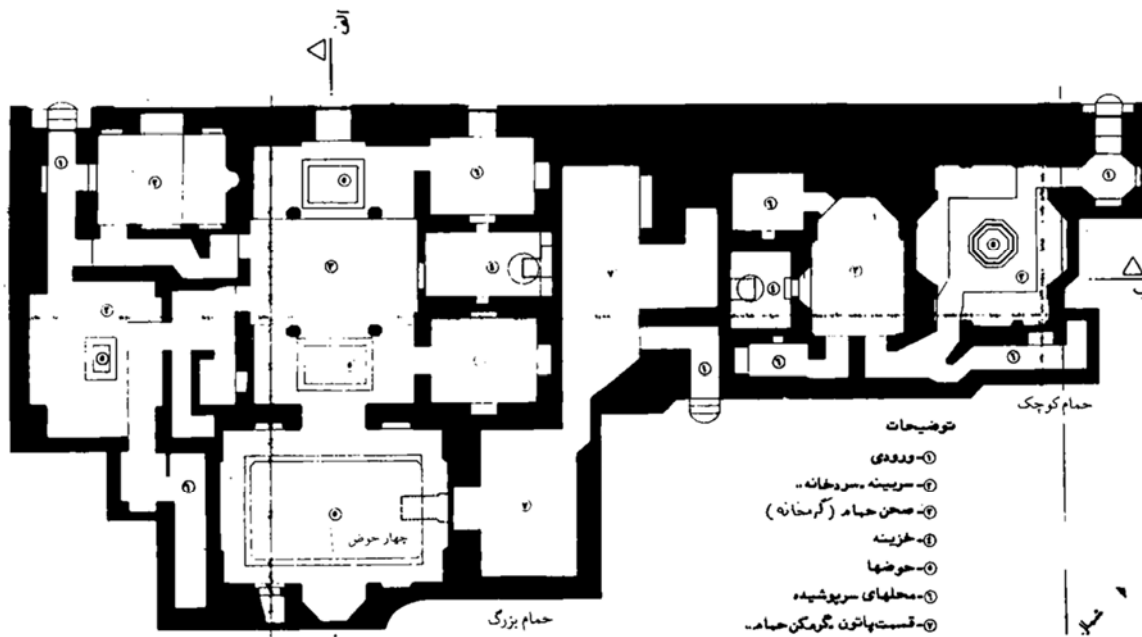
پلان زیر اما متعلق به یک حمام صفوی در اقلیم سردسیر تبریز است. همان‌گونه که مشهود است، سقف این ساختمان با چوب پوشش داده شده است و با مشاهده پله‌های ورودی می‌توان فهمید که بنا کاملاً درون زمین قرار گرفته. در بدو ورود، پس از عبور از پله‌ها به بینه می‌رسیم. میان‌در در این حمام برخلاف نمونه‌های قبلی یک فضای کشیده و مستطیلی است. هم‌چنان اتاق‌های اطراف میان‌در و آب‌ریزگاه در این حمام دیده می‌شوند. در ادامه‌ی مسیر، قسمت گرم‌خانه شامل سکوه‌های نشستن برای شست‌وشو بوده و در کنارش، خزینه‌ی حمام دیده می‌شوند. در کنار گرم‌خانه دو حوضچه قرار دارند که حوضچه‌های آب گرم و سرد هستند. همه‌ی حمام‌ها دارای این حوضچه‌ها نبودند.

حمام زیر، حمام شاه در بازار اصفهان است. از مقیاس بخش‌های مختلف این حمام صفوی می‌توان به اهمیت و شاخص بودنش پی برد. ورود از قسمت جنوب رخ می‌دهد. بعد از هشتی وارد بینه می‌شویم که به تنهایی بیشتر از گرم‌خانه حمام پیشین وسعت دارد. هم‌چنین ورودی دیگری از ناحیه شمالی حمام به سربینه راه دارد. فضای میان‌در شامل چهار اتاق مختلف می‌شود. سپس به گرم‌خانه می‌رسیم، که یک خزینه بزرگ در بالا دارد و دو حوض کوچک‌تر در بالا و پایینش مشاهده می‌شوند که احتمالاً برای نگهداری آب گرم و سرد بوده (حوضچه آب گرم و حوضچه آب سرد). مجرای سمت راست پلان که به دو اتاقک پشت خزینه و حوضچه پایین می‌رسد، مسیر دسترسی به تون حمام است. طبیعتاً این تون آب دو حوض مجاور خود را گرم می‌کرده.

و اما حمام دیگری که مورد بررسی قرار می‌گیرد، حمام فین است که به صورت دو حمام مجزا و درکنار هم ساخته شده است. همان‌گونه که در تصویر مشخص است، ورودی حمام از جانب شمال بوده و پس از عبور از دالان، به پینه می‌رسد. یک اتاقک در میان در قرار دارد و دو اتاقک در گرم‌خانه. وسط دو حمام تون قرار گرفته که ورودی آن از ناحیه جنوب است و در تصویر دیده می‌شود. این تون، آب خزینه سمت راست (حمام کوچک) و سمت چپ (حمام بزرگ) را گرم می‌کند. دوایری که در دو خزینه دیده می‌شوند، محل قرارگیری تیان است.

شکل ۱۰-۱۰- پلان حمام بزرگ (دوره صفویه) و حمام کوچک (دوره قاجاریه) باغ فین در جنوب غربی شهر کاشان.

جمع بندی

معماری حمام‌ها مانند سایر اجزاء معماری سنتی، امری دفعی نبوده و به مرور سالها و ایام مورد تکامل قرار گرفته است. این تکامل، در شیوهی ساماندهی فضاهای داخلی حمام، مراعات سلسله مراتب دمایی فضاها، شیوهی گرمایش، مصالح و مواد ساختمانی (که پایداری در آنها یکی از شرایط اساسی بود)، آداب و رسوم اجتماعی در پیوند با حمام‌ها و هم‌چنین امراضی که گفته می‌شود با حمام به شیوه گرمابه بهبود می‌یابد، مشهود است. از این رو بررسی و حفظ جزئیات کیفی این گرمابه‌ها به جهت کسب آشنایی با فرهنگ، تکنولوژی و وضع اجتماعی پیشینیان در سطوح مختلف ضروری و لازم به نظر می‌رسد.

فهرست منابع

- پیرنیا، محمد کریم. 1386. آشنایی با معماری اسلامی ایران. تهران : سروش دانش.
- حائری، محمدرضا. 1386. قنات در ایران. تهران : دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- قبادیان، وحید. 1392. بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران. تهران : دانشگاه تهران.
- معماریان، غلامحسین. 1389. سیری در معماری آب‌انبارهای یزد. تهران : سروش دانش.